

Всъщност, породените недружелюбни отношения между двамата най-изтъкнати наши белетристи са „обикновена история“ във всяка национална литература, защото и Елин Пелин се е учил, влиял се е от творчеството на Максим Горки, Антон Чехов и Алфонс Доде, както Йовков — от Толстой, Гогол, Гаршин и от самия Елин Пелин.

От такова школуване у по-големи майстори на художественото творчество — наши и чужди — израснаха и се утвърдиха Елин Пелин и Й. Йовков като признати класици на българското художествено слово, заради което те са превеждани с еднакъв интерес на много чужди езици.

## НЕИЗВЕСТНИ ПИСМА НА АНТОН СТРАШИМИРОВ ДО ВЕРА БАЛАБАНОВА

*Христо Йорданов*

Антон Страшимиров се запознава с Вера Балабанова, по мъж — Божкова, през 1932 година. През последните пет години от живота си Страшимиров поддържа редовен творчески контакт с Балабанова, която проявява жив интерес към литературата и живописа. Когато е била в София, се е срещала редовно лично с писателя, а когато е заминавала за по-дълго време в Кърджали или Хасково са поддържали писмена връзка.

По-рано Вера Балабанова е живяла дълги години в Германия и след завръщането си се отдава на литературен живот. Сътрудничи в „Литературен час“, „Литературен глас“ с разкази и статии. Издава романа „Ник“, 1937 и повестта „Анчето пише...“, 1939, наградена от Министерството на народната просвета и Централния комитет на Комсомола.

Домот на Балабанова в миналото бил често посещаван от видните български писатели Стефан Л. Костов, Антон Страшимиров, Г. П. Стаматов, Теодор Траянов, Иван Радославов и други... Балабанова притежава интересната кореспонденция между Иван Радославов и Теодор Траянов и съхранява личната си кореспонденция с Георги Стаматов, Теодор Траянов, Иван Радославов и други.

Писмата на Антон Страшимиров до Вера Балабанова са изпратени през годините 1934—1937. Те са писани по различни поводи и от различни места. Последното писмо на Страшимиров, което тук не се прилага, е писано от Виена, една седмица преди смъртта на писателя. Носи дата 30 ноември 1937 година. Общият брой на писмата е 91. Тук се обнародват само двадесет. Подборът е направен с помощта на адресанта, който бе достатъчно любезен да ни предостави да прегледаме и останалата част от писмата, които не се публикуват.

Преди да замине на лечение за Виена, Страшимиров се е намирал в клиниката на д-р Димитраков (София) и там предава на Балабанова писмата, които тя му е писала, за да се съхраняват заедно и на сигурно място...

Писмата са писани на ръка с мастило и много рядко с молив.

Двадесетте писма, подготвени за печат в настоящия им вид от Вера Балабанова, представляват ценни документи, свидетелстващи за гражданската и творческа атмосфера на времето, когато са писани. Страшимиров се изказва по много въпроси на реализма, романтизма, неоромантизма и натурализма... Засяга проблемите на творческата личност и лабораторната работа на писателя за уплътняване на художествените образи. Споря за

националното, изказва мнения за констативното в реалистичния образ. Брани творческото начало в изкуството и литературата, иронизира подражателството и т. н. . . .

Почти всяко писмо е съпроводено с анализи на отделни епизоди от познати и непознати творби, с различни сентенции, оригинални хрумвания или изказвания за отделни писатели като Гюте, Пушкин, Островски, Лесинг, Белински; Вазов, Илия Иванов-Черен, Никола Янев, Христо Ясенев, Николай Лилиев, Николай Райнов, Йордан Йовков и други. Изказва се и за отделни качества на романа „Ник“ и безименната пиеса на Вера Балабанова. Навсякъде проличава силната обич на Страшимиров към начеващите писатели и голямата готовност да ги открие и насърчи. . .

Ценна страна на писмата са признанията на Страшимиров за себе си: за своя метод на „романтик“, както той се изразява, за своите виждания по някои обществени и творчески явления в нашия тогавашен живот, за новите си замисли и т. н. И литературният критик, и теоретикът, и литературният историк ще открият ценни сведения за епохата и за автора, обичан и уважаван от нашата съвременност, за неговата гражданска тревога и непримиримост, за творческото му безпокойство и артистично дръзновение. . .

1

Божкова,

Чувствувам се погален от Вашето топло писмо. Радва му се и Стефка. Жалко, наистина, че сме тъй далеч, та не можем да се видим!

И се радвам, че работите. Аз отдавна не се съмнявам, че Вий може да се дадете на съвременниците си (а може би, и на поколенията тъй, както и сама не подозирате).

Аз не пиша, но работя. Да, работя даже когато моите „бели бел“, както ги нарекохте Вий в първото си писмо, ми дърпат брадата и ми бъркат в джебовете. И на pewno от това ще излезе на есен нещо. За всеки случай дишаме с Балкана (Берковица е опасан от него), чувствувам се млад или поне подмладял и никак не завиждам на Георги, че не пуши: такова удоволствие представя изпушването на една цигарка под кестеневите изпълнини! (Все пак свел съм това удоволствие само до три-четири цигари на ден).

Повтарям: жалко, че сме тъй далеч, та не можем да се видим! Аз бих искал да знам: обнадяден ли е Георги в своите очаквания! В тоя снажен млад човек се крие не само едно

\*

хубаво дете, но и един tüchtiges интелект. А е толкова плитко вече нашето море и е тъй мъчно да се развърти младият човек!

Целуваме „поукротялата“ Ваша „беля“ и Вашата тиха кукличка. Стефка Ви целува. Кланям се!

Берковица, 22. VII. 1934 г.

А. Страшимиров

2

Вера Божкова,

Някога мене ме посрещнаха като „реалист“: наричаха ме „българският Золя“. И по-тръгнаха после все „реалисти“ у нас. . . А когато най-после забелязаха, че разликата между нас и Вазова е малка (не в маниерите и в задълбочаванията, а в авторската психология), нарекоха и него „реалист“. . .

Сега, след драмата Ви, намирам, че Вие сте, може би, първата родена реалистка у нас. Не е важно, как даваме нещата, а как ги чувствуваме. Ето, в такъв смисъл Вие сте психична реалистка. Само тъй може да се обясни, че Вие и в личните си отношения ете

\* Превод на В. Б. — способен.

подавате (афектирате) от всека мъла. Аз отдах това на „клюкарската“ среда. А то е основен елемент на Вашия дух. Вие проверявате всичко, което е дошло до Вашия слух; искате да „знаете“ — и то с математическа точност. И ако се бяхте явили в живота през времето на Золя, на pewno щехте да изброявате и гвоздеите по късните мебели, които бихте описвали. Но Вие идете през време на неоромантизмъ. И почвате с експресионистична живопис. Много правилно: Символизмът дойде като сителна реализма. И освети ерата на нов романтизмъ, т. е. откри хоризонти, които всецяло отричат констатираната от реализма съвременност.

Щета е, че тъкмо сега трябваше да отсъствувате от София. Има какво да се обмисля. Ако обичате, прощайте моята „Жени и мъже“. Ще Ви помогне, може би, не да застанете на моите концепции, а да осъзнаете себе си. Защото няма в живота нова ориентировка, без приемничество. Вие, новите, ще се дигнете на своя творчески пиедестал, като стъпите върху нас. Казвам — като „стъпите“, а не като ни възприемете. Наопаки, тъкмо това, че ние не Ви задоволяваме, — тъкмо то е гаранция за Вашия възход (разбира се, доколкото сте творчески силни).

Аз често се трогвах от междуредията в драмата Ви, както ставаше това по самите страници на Ник. И обмислях недоволството Ви от досегашните Ваши работи. Смятам, че то иде от неосъзнат творчески индивидуалитет — преди всичко.

Драмата Ви е още само скелет. Но тоя скелет е одухотворен тъй, че на мести добива силата на кошмар. Остава да се налепи с глина, за да бликне по него веднага кръв и образите — да действуват (пак по начупена линия, разбира се).

Случаят с Ник е основно по друг. В негачупената линия е комай случайна — само по интуиция. Взела е връх реалистичната психология у Вас (помня: Вие веднага решихте че купената от моята бедна Стефка неголяма кожа е от мече и й определихте точната цена). И защото сме деца на селски — демократичен нарсд, за Вас — родената реалистка — се вижда за редно професорът — лекар да предложи законен брак на своята прислужница. Така, когато професорът казва на Звезда, че той не може да й предложи брак, тя не отсича саркастична гримаса (както би постъпила моята Бена), а го пита като наивна селянка — „защо?“ Това е български реализъм, който обаче досущ не подхожда на художествената идея в „Ник“. Защото, ако професорът не беше ангажиран с друга (досущ случайно), не би ли рухнало цялото постръение на „Ник“ и романът не би ли се превърнал на мелодраматично четиво за готвачки? Но защо Звезда плюе в лицето на банкера, защо става гувернантка, как зрее да стане свободна любовница на професора и защо после отказва да е *Nebensache*\* край „законната“? Ясно е, нали? Звезда е протест (но светъл, а не тъмен) спроти гнилия дънер на съвременността — гнилия дънер, по който никнат гъбите на любовенето. (Ето затова смятам, че моята Бена е по-нова, по-млада от Звезда. А в живота ни Бена вече е отдавна стара!)

Няма нужда, Вера Божкова, да се връщате пак на Ник: аз Ви забранявам това (щом приемам да съм опекун — нещо противно на моята духовна същина). Вие тепърва има да се дадете в нови сюжети. И затова наистина е щета, че тъкмо сега отсъствувате. Аз скоро ще надвия, може би, на страшното си сътресение, та ще се отдам на свое творчество и може да се отчужда от хода на горните си мисли.

Инак — моята скръб напусна града на мъртвите и все по се разлива из живия човешки мравунек — да търси топъл образ. На всуе, уви! И се дава в бездна скръб. Но тя ми е скъпа, Дори е удоволствие да умре човек от нея. . .

Пишете ми, ако намерите какво.

София, 30. X. 1935 г.

А. Страшимиров

\* Превод на В. Б.: странично нещо.

Забравям да Ви се поклоня, забравям да поздравя Жоржа, забравям да целуна ръчичките на Зончка. Простете, аз се боря, като удавник, с други чувства. . . борба на живот и смърт.

Същия

3

Вера Божкова,

Писмата ни са се разминали — и аз получих „действието“. Бях Ви забранил това, а ме зарадва, като че ли видях самата Вас. Ще го прочета още довечера.

Няма, Вера Божкова, интернационално изкуство. И погледът към „всички хора“ наложително минава през образите и животи, — който ни обкръжава. Другото е неверен път. Аз във всички свои значителни работи съм търсил „всички хора“, като си оставах до гуша в българска пръст. И в това ми е силата. Защото при психичната култура, която „българската пръст“ застъпва в живота на човечеството, ние не можем намери мировата висота на мировите гении. Така че ако „българската пръст“ няма значение, то — защо да късаме сърцата и душите си? Нека превеждаме чуждите гении. . .

У Вас има мисловна отплеснатост. Инак интуицията Ви е в „българска пръст“. Наистина, мъжете в „Ник“ са твърде много немци. Истинският Боголюбов би могъл да каже на Звезда: „не ми позволяват. . . моите връзки, моето обществено положение“. И това би могло да се изведе с такава художествена сериозност, че — не да разсмее читателя, а дълбоко да го потресе. И да затвърди Звезда още по-неколебимо в психичния протест срещу гнилия дънер на живота. . . Но затова пък в „Дъщерята на перачката“ Вие сте до там в „българска пръст“, че изпадате в мелодраматичен битопис (в най-добрата смисъл на думата: издигате любовта на героинята до общочовешка висота — нещо, което може да се срещне даже у селенката у нас, но е мелодраматична, защото е рядко изключение).

Научете се да у б и в а т е не в частностите, а в самата си художествена идея. Затова Ви изпратих „Чужди“. Намерете к о р а в и н а, когато замахнете, ударът да бъде смъртоносен. Това го има у личността Ви, — дайте го и в своето творчество. А то не е лесно. Защото р е а л и з мът само к о н с т а т и р а. Тоя процес се завърши в мировата литература. И няма защо Вие да се връщате назад, когато психологията Ви, като съвременница е далеч напред.

Не, Вера Божкова, трябваше да сте тук: взрат ли се очи в очи, мислите по-другояче се чувствуват. Синтезът като образ в художествено творение, все още бяга от Вашето перо. И остават констатации. А кому са те потребни днес, кой ги не знае? Или трябва да се набиват на съзнанието? Но то е културтрегерство, е програмност, е социален резон, макар и от общочовешки характер.

Впрочем, ще прошудирам новата Ви безименна работа. И ще пиша пак. Вие ме спасявате от мене си — в тия убийствени дни от живота ми. И Ви благодаря с всичката си сърдечност.

София, Димитровден

А. Страшимиров

P. S. Пак забравих Жоржа (той трябва да се е върнал) и пак забравих башибозука. Целувам изобилно ръчичките „Чичо Страшимиров“.

4

Вера Божкова,

Връщам Ви „действието“. Бъдете послушна ученичка и свършете драмата. Замисълът е грандиозен, контурите на образите са дадени, а за другото ще говорим, когато творението се завърши. Може и сега, но ще набележа на pewno неща, за които и сама ще се до

сетите в развитието на работата Ви. А е за предпочитане да не се менторства, защото действително може да се изпадне в опекунство, а то е нежелателно дори и като шега.

Казах Ви някога: Сценичната игра трябва да се схваща от зрителя дори и когато той не разбира езика на артистите. Не беше ли така с немото кино? А то ще каже: репликите са преди всичко за артиста — да се даде той на сцената. И след това, ако репликите може да стигнат и до зрителната зала, толкова по-добре. Нали затова тонфилмът победи немия филм, въпреки опозицията на Чарли Чаплин? А у Вас — и в двата Ви сценични опити — репликите са за публиката — и твърде малко (комай никак!) за артистите. Трудна, много трудна работа е сценичното авторство. Защото театърът е колективно творчество. А поезията е строго индивидуално. И затова гении като Достоевски, Мопасан, Дикенс не са могли да дадат нито една драма — въпреки желанията си.

Но наистина, Вера Божкова, Вие трябва да сте тук. Моето одобрение, че сте там, е несериозно и твърде егоистично: да има кому да пиша безсънните си нощи. . . като че ли не бих прогонил безсънната само след един задушевен разговор с Вас — която сте за мен, като творчески индивидуалитет пълна със загадки.

За всеки случай работете, много работете. И не мислете за никакви приказки от 1001 нощ. Не слушайте и Жоржа, като се надсмива над потното Ви от работа чело. Той ще се съгласи, че трябва да слушате изповедта на универсалните творчески гении. А те до един признават: г е н и я т е т р у д — в смисъл не създаване на много творения, а преработване на едно и също творение често по 100 пъти.

Сега за мене си. Аз искам да ампутирам убийствения мазол в душата си, но се боя да не си причиня смърт. А не искам, — не за даворя още, а за да видя какво ще излезе от новите начинки в живота ни и преди всичко от Вас. Оставете какво говорят Х. У. З. и помнете какво ние си казахме: не е важно какво пишем, а какво с м е. И ако един ден дадем това, което сме постигнали като простосмъртни човечета, ще оставим, може би, и нещо безсмъртно.

Целувам Ви и двете ръце. (Ако на Жоржа се зловиди това, тогава — само едната). А на Башибозука — и двете бузички (тук вече Жорж не може да се меси).

Бъдете здрави — и Вие и Жорж и Зончка.

Събота

Чичо Страшимиров

## 5

„Очи на очи“ — с няколко реплики може да се изчерпят мисли, които инак изискват километрически писма. Прочие, елате си, Вера Балабанова! Поне за една-две седмици — и после пак си идете в Кърджали. Направете това за Сашко, ако не за „литературата. . .“ (Бива ли ме да увещавам?). Защото наистина има мисли, които изчезват в празното пространство. Та какво друго ме тъй много интригува в новите творчески прояви (каквато сте и Вие), ако не съзнанието, че Вие ще трябва да ни надхвърлите със своето о т ъ р с в а н е от локалното българско, което е наша кора? Нима може някой да желае вашето завръщане към селските пътища, из които аз ида? Или бива да надуете кавала на . . . Но нима аз съм надувал тоя кавал, макар да съм до гуша в „българска пръст“? Но аз се създадох под звуковете на гайдата и кавала, понесох тази кора и се оставих естествен ръст да се изпокърти от моя творчески напън тази кора и да изпадна в подражателство. Аз скъпах своя усет за нещата, аз скъпах своя творчески оригиналитет и само за това бех единствен в тази бедна страна, който посрещаше и посрещаше новото — от Тодор Трайнов, че до Вас. Но Тодор Трайнов даде „Струма“ и „Смърт в равнините“. Очевидно, новите творчески натюрели още от Трайнова идат като универсални: те не и з м е н я т на себе си, като търсят универсалност, нито пък изгубват о р и г и н а л и т е т а си, макар и да се

дават в подражателство (като творчески сили в назадна страна). В края на краищата те остават с хубавите и незаличими чувства на дете към майка. Ето, това е, което търся и у Вас, като творческа натура. Казах Ви еднаж: Вий и немски да пишете, пак ще сте българска писателка — не по „национално чувство“, а по творчески натюрел, по творческа психология, по творчески хоризонти, по творчески възможности. Защото се оформят, като творческа сила у нас, а не в Германия. Писах Ви и Ви пиша за всичко това, тъй като Вие се движите в среди, отчуждени от страната и народа ни. За тези среди „тази страна бдяше няма“. Това е и във Вашата душа (изразихте го недвусмислено еднаж, помните ли?). Аз се боя, че с такъв скрито колебание дълбоко в себе си Вие скоро може да се видите в своята страна като дърво без корен. И ще изгубите творчески импулси: ще отречете и сама себе си — като израз на отречена страна. . . Как иначе трябва да се обясни, че Вие не може да четете българските творения (дори монте! — въпреки Вашите най-хубави чувства), когато те са толкова силни, колкото са силни строго старогръцките, испанските, италианските и пр.? Тях четете, вярвам, с чувството на скромна читателка, както четете и строго германските, а българските — не. Защо? Няма „хоризонти“ ли? „Битопис“ ли са? Не, мила Вера Балабанова, а защото са български — нещо, което, според средата, в която сте, е неценно, е без бъдаще.

Да, аз се боя за Вас. И пак — вярвам във Вас. И Ви обичам (Жорж може да бъде спокоен: аз обичам Вера Балабанова). Затова — елате си поне за една-две седмици. Ние трябва да си дадем едно словесно сражение, като хора, които не само се тачат, но и които чувствуват *Verwandschaftlichkeit*.\*

Целунете за мен Зоичка по двете бузички.

Стискам ръцете и на двама Ви (разбирам и на Жоржа, ако той е повярвал, че аз обичам Балабанова а не Божкова).

(А колко имах още да Ви говоря! Особено за това, че работите всеки свободен час. За такъв съобщение аз съм готов да падна пред Вас на колене, като влюбен гимназист).

София, 14. XI. 1935 г.

А. Страшимиров

6

Божкова,

Писмото Ви е невесело. Но то ме облекчи. Защото е от Вас. И защото разкрива у Вас душевно състояние, което ми е тежало цял живот, та ме е подбуждало да търся само младите, по възможност най-младите. Бедна, малка, назадна страна: страшна липса от личности! Поогледа се човек понякога и почва да се съмнява и в самия себе. . . (Запитва ли: не съм ли и аз от същото тесто и, значи, не лепя ли по себе си същата изтритост?) Но — се: не съм ли и аз от същото тесто и, значи, не лепя ли по себе си същата изтритост? Но — фаталност, Вера Божкова: тук сме се родили и тук боравим! Прочие, подвиг е, ако можем надскочи своя ръст.

Почват пак да се навъртат младежи около мен. Но безрадостен съм — и Ви очаквам да си дойдете по-скоро. Общението с Вас е вече от две години, изпитахме много от онова, което сме, и знам, че мога да бъда при Вас като пред себе си. А тъй мъчно се постига това — в нашия беден от завършени образи живот!

Аз чакам драмата — макар и да съм уверен, че тя е още само нахвърлена. Драмата не е литература, не е строга поезия — ако е действително драма: тя е канава за колективно творчество. А Вие сте поетически индивидуалитет (комай тип бю т е в и) и мъчно ще се усвоите със страницните съображения за колективно творчество на сцена. Но най-последвайте драмата като своя, индивидуална литературна работа. А доколко тя ще бъде при-

\* Сродство.

способна за сцена — нека оставим да съдят люде с режисьорски способности. Ние сме литератори — и не бива да губим своята база.

Поздрав на Жорж. Не можех да го видя — бях простинал, та пазах стаята.

Чакам възвръщането Ви с най-хубави чувства. А дано преди това получа и драмата. Здравейте!

София, 23. XI. 1935

А. Страшимиров

7

Вера Балабанова,

Не официално обръщение, а досущ интимно: литературно.

В разговора ни при случайната среща затрогнахме три неща.

1. Островски (единственият руски драматург) е живял при обща мания за дуелиране сред дворянството. Един дуелант е бил чудовищен. Еднаж играе на карти; съобщават му, че някой е предизвикал негов мил човек на дуел; чудовищният скочил, предизвикал обидчика, излезли зад клуба, убил го (на дуел, разбира се), върнал се и продължил партията си на карти. . . . . Ето тоя чудовищен човек Островски взел за герой на една своя драма. Поетът дал художествен образ, а не фотография. Но все пак още от първата сцена салонът настръхнал: зрителите познали чудовището (което също присъствувало — на първите редове) и се обояли за участи на любимия си драматург. Но когато пиесата се свършила и настръхналата публика заочаквала дуелантска трагедия, страшният дворянин се поклонил на Островски и казал:

— Чудесно сте ме типосали, дявол да ви вземе! Но на вас се прощава. Писателят стои над всички нас — не, разбира се, за да се губи над облаците, а за да е тук, на земята, че да ни типосва с нашето добро и с нашите безобразия.

Когато аз писах моята едноактна драма „Чужди“, люто ми се разсърди страшният терорист Тодор Паница, убиецът на Борис Сарафова и Гарванов, — същият, когото една македонка застрели във виенския Бургтеатър. Сръдната беше, че съм типосал жена му като „развратница“. Защото героинята ми е анархистката Измирлиева — учителка в Солун (и после по селата там) и противница на „националистите“. Революц. организация я осъжда на смърт, двама воеводи отиват с четите си да я обезглавят, но и двамата един след друг се влюбват в нея, а третият — Тодор Паница — се влюбва в тази неотразима учителка тъй, че си я превръща на „съпруга“. Тя живее и сега във Виена. И никак не ми се сърди, — наопаки: укроти и оня страшен убиец. Писателят е свободен, — от образите, които му дава живота, да разработва своите художествени идеи! Защото изкуството не е съчинителство: то е живот, взет от живота и превърнат в образна мисъл.

2. Бях Ви се похвалил, че на Никулден написах 7 сентенции. Ето последната:

„Нашият разум е безсилен. И упованията ни често се обръщат към туптящото наше сърце. Но то бяга от скърбите, бяга от страданията. А скръбта е съпътник на радостите ни, и щастие то е дете на нашите страдания. Тогава къде да търсим опора? Бог ли? Да, Бог — върховно Начало, което като не ни отрича и най-дръзките радости на съществуването, възпира ни да не се удавим в тях.“

Нашата душевна ваза е това Начало. И ще секне всеко творчество, щом убием върховното в душите си, т. е. щом се удавим в дързостите на съществуването.

3. Пушкин в Русия пише „История на Пугачевския бунт“, Шилер ни дава „История на Нидерландската революция“, Гьоте прави открития в минералогията и управлява цял живот Ваймарското херцогство, т. е. строител е, а Лесинг по едно време се застрашва тъй в картонграчество, че в предните редове на интелигенцията в цяла Германия се за-

ражда идея, да пратят депутация при великия критик — да го моли, — нека се опомни; Германия чака от него, да закръгли великия ренесанс в германската литература! Лесинг узнава това и пише на приятел: „Младежта се вълнува от глупости! аз не съм машина, а човек. Всичко, което ме възбужда, ме подтиква към творчество. Картите ме възбуждат.“

Прочие, вършете всичко, което може да Ви подтикне към творчество: рисувайте, играйте на карти. . . Но на какво може да Ви подтикне. . . плетенето на шал? Впрочем, не съм прав: плетете и шал, щом вярвате, че ще може да затрогнете тъй, както затрогнахте!

Целувам Ви ръка

Нова година 1936 г.

А. Страшимиров

8

Вера Балабанова,

Простинал съм малко, пазя стаята — и снощи Ви изпратих по пощата километрическо писмо. Довърших преработката на „Пропаст“ (втората половина е сполучена и остава съща), и се чувствавам като боа, която се е нагълтала с много месо и кокади, та се излежава. . . Но не мога да се откъсна от мислите си. Не се чудете, че те спирам на Вас; аз вярвам твърдо в Звезда и търся да налучкам, какво ѝ липсва. И ето — намирам, че тя трябва да разкъса обръчите около себе си, — да разшири своя мисловен кръгзор. Разбирам следното:

Силната художествена натура е много самоуверена в своя възход. И немари към знания и към логическата мисъл въобще. Като изключим педантична Германия, на всекъде и до неотдавна големите фигури са комай н е д о у ч к и. Те са такива, защото чувствуват, че когато им потребват знания и логическа мисъл, ще ги придобият „като нищо“.

При своето възмъжаване аз мъчно чехях философия и социология, — заспивах на книгата или я просто захвърлях. А при другарски наддумвания, аз мълчах, защото малко знаех. Но веднага вниквах в спора, и когато се обаждах, бивах „капак“, — слушаха ме и препирната комай спираше.

Това, може би, ме подсети, че аз мога да знам повече от другите и да мисля по-добре от тех. Оставаше само да надвия на „поезията“ и да пристъпя към „сериозното“. Но как?

Помня, един ден задигнах от ученическата библиотека два грамадни тома на руски (от друг език не се ползувах) „Илюстрированная история всемирной литературы“. Смятах — ще чета историята на поетите. А се оказа, че това е история за развитието на идеите и философията въобще. А! Поезията е, значи идеи и философия? И се напрегнах на работа. Мъчно беше: логическата мисъл бе противна на самата ми натура!

Това с мен се случи към 18-годишната ми възраст. Нямах условия за работа — бях сиромаш, трябваше да учителствувам из селата в една безкнижна страна.

Но надвих на всичко. И в университета после (Берн, Швейцария) с разбиранятия си за развитието на идеите аз можах да опонирам успешно на професорите си. Намирам, че с много не, а с малко постигах и надхвърлях. Бихте казали, — „голяма дума“. Да, голяма дума! Но така беше.

Прочие, защо да не се опитате и Вий? Малко знаете, Вера Балабанова, и мислите повече с впечатлителността си. А постигате и надхвърляте с най-малки подсещания големи мисли. Очевидно, Вий имате подсъзнателно онова, което може с малко да постигне много и да надхвърли. Трябва само да се вземете в шепи и да си наложите по-упорит труд — в четения, противни на художествената Ви натура. А затова има и улеснения. Един Иполит Тен или Ренан в Франция, един Нитче (дори един Шопенхауер) в Германия са много по-големи поети и от Вас и от мене, макар да са образи на логическото мислене. Никак не е важно, че те са вече с т а р и: трябва да ги запознаете що от що, ако искате да видите

да надхвърлите новите (само с прелистване дори!). А без ориентация в развитието на идеите, — повярвайте ми, Вера Балабанова, без такава ориентация, — Вие — с наличния у Вас творчески дар — ще останете само в реда на другите у нас. А нали си казахме някога нещо, или нищо. Средното е за просяците по алеите на суетата.

Целувам Ви ръка  
Коледа, 1936 г.

А. Страшимиров

9

Балабанова,

Топли са редовете Ви за „Пропаст“. Лекарът е оправдал Ганичка преди десет години с всичката си горещина, но — като психиатър. А жертвата и той е обикнал с дълбоко приятелско чувство, наслоено през най-хубавите години от живота — студентските. Това чувства и Ганичка: тя първа иска да се отдалечи от очите му. При това — Вий бяхте дете през ония страшни години, та не знаете. Ужасите на войната се последваха от ужасите на вътрешно крушение в народите: години наред самоизстребление и глад. . . Бяхахме един от друг — ние, близките през страшната епоха. А когато случаят налагаше да се съберем, отбягвахме дори от хубавото в спомените си. . .

Трогват старанията Ви да вникнете в онова, което е деление между млади и стари у нас. Боя се, че същината е малко по-трагична, отколкото Ви се представя. Не знам, дали войната не тласна назад нас в нашата разорена и задръстена страна. Вий не познавате покойните млади белетристи от нашия кръг — Илия Иванов Черен и Никола Янев. Първият не написа нито един ред „български“: ще трябва някога да се поровите в него. А вторият даде десетина повести изключително от сексуален характер и с дълбока страст, доходяща до универсалност. Преди няколко години аз издадох едно томче негови работи с мой предговор. Ще потърся екземпляр от това томче и ще Ви го изпратя. Погребана ги войната тъй, както погребана и Христо Ясенев. Край тях се бяха явили Николай Лилиев, Николай Райнов и Йордан Йовков. Да, Вера, има сега завой, но той е или назад, или към слепяща уличка! И ако аз се радвам тъй много на Вашата поява, това не е само от експанзивност. Вие идете като непоколебимо продължение на зароденото — и дори цифрово — преди войните. Новото у Вас е, че идете с творчески подбуди вече на социална база. Само това е новото! Имаше и преди войните същото, но то беше тогава само книжно, а не и чувство, та му се отдаваха по-посредствените натури, а не и силните, които винаги само търсят искреността си.

Ако се опитате за нова корица, недейте изтънява буквите: те трябва да останат тежки. Така мисля. Само — оставете досущ малко поле („въздух“) от двете страни. Може би, те (буквите) биха били по-внушителни, ако не са рисувани (с чертици — сенки), а отсечено тежки. Впрочем, аз правя предположение, т. е. трябва да видя новия проект, за да се откажа от пратения. Инак — държа за него.

Прието, Вера Балабанова! „Белите“ си са „бели“, колкото и да са сладки, та — „Аве“ може да върви и по-бавно. Само да няма много картоигране. Защото покерът не е трудно занятие, като творчеството, а застрашява не по-малко от него — особено един човек с азартните слабости на Вера Божкова. И Жорж е прав, ако влезе в ролята си на цензор по тая част. . .

Така — аз чакам първите 30 печатни странички. И не чувствавам никакви „трепети“, не защото съм чужд на Вашите самоизмъчвания и страхове, а защото вярвам в благотворното влияние на Вашите преживелици през изтеклата година. Съдя по писмата Ви: в тях се чувства вече замах, който надхвърля обикновения у Вас преди зиг-заг от несмели ре-

дове на „ученичка“. . . И сега може да съобщите на Жорж: моите впечатления от Вас стават опасни, аз почвам да се чувствам горе-долу влюбен. . . О, Господи! Дори и материалният свят е против нелегитимното мое увлечение: ето че се свърши хубавата хартия и аз не мога да продължа излиянията си. . . Впрочем, моят доставчик на хартия обеща „да прави — да чини“, но да ме снабди с тънките зеленикави странички. . . Тогава ще продължа — ако не излияния, то пак строежа на хубавите мисли от хубавото в душата ми.

Бързам да изпратя и това писмо, като имам урока от Коледните празници: тогава Вашите две писма от Чам-Кория аз получих след 15 дни! Дано сега пощата не се задръсти: не бих желал да чета Ваши писма и сега след. . . 15 дни!

Целувам Зойче и Сашко (дано съм ги зарадвал с пратката си), поздрав на Жорж и поклон на Вас — за „Пропаст“ и за всичко друго.

София, 6. III. 1936 г.

А. Страшимиров

10

Вера Балабанова,

Боледах десетина дни — тъкмо по време на Вашето отпътуване за Кърджали. И не можах да Ви видя. Не съжалявам, защото бих Ви изразил новите си впечатления от „Ник“ с присъщата ми експанзивност, значи с повече лиризм отколкото критичност.

Първата част пак ме затрогна, както преди две години, когато отърчах у Вас, да Ви стисна ръката. А втората част ми се видя — не знам защо! — като нова, с нова горещина, с нов чар. Аз имам силна памет — Вий трябва да сте се уверили вече: тя у мен е комай феноменална! — и пак четех сякаш нещо досущ ново. Периодът у Галушеви не е много преработен, дори смятам, че би могло на места още да се ирендоса. (Впрочем, аз не бих могъл да бъда напълно обективен: белетрист съм, имам своя отривист маниер за разказване, та съм субективен към Вашия спокоен и обстоятелствен дори в дреболиите маниер). Но от сътването на Звезда при Боголюбов романът е една песен! И такъв ще остане той в нашата художествена литература, поне до когато Вие навършите моите години. Аз вярвам, че и самата Вий дотогава ще останете тъй смела и издигната в творчеството си, каквато Ви чувам днес. Това ще ме топли и в земята.

Аз си вече позволих да говоря за „Ник“ на всички, които ме посещават. Някога бях Ви дал обещание да мълча. Но сега вземам романа, като постъпил в редакцията на бъдещето списание, та се смятам освободен от обещанието си. Но все още не обаждам името на авторката — под предлог, че не си е установила псевдонима. Разбира се, съобщавам, че е жена с европейско възпитание и образование. Това иде обаче, след ефекта от сюжета и развиването му, които предавам. А ефектът е такъв, какъвто очаквах. В нашата художествена литература ние до днес нямаме нещо подобно на „Ник“ — и по сюжет и по развитие. Сам аз често се завръщам към „песента“ в него и чувството ми е такъво, че ми става съвестно за някои мои дързости. Бях суров към средата, от която идете, а край нея — суров, може би, и към самата Вас. Искам Ви прошка, разбирате ли? Простете ми волните и неволни суровости. Когато е дума за художествени постижения, аз имам коравината на жрец. Най-после, нали този е кръста, който ми е охлузвал и гърба, и душата — цял живот. . .

Край тези свои мисли, чувствувания и уверености аз мисля често и за „Аве“. Намерете творческото си спокойствие и работете със съзнателно търсене да съвладеете фантазията си — нещо трудно за Вас толкова като начинающа, колкото и като болезнено впечатлителна натура. И още: внушавайте си строга художествена искреност — нещо, което е ключът на всяко изкуство. Дори когато постигнете искреността си, тя може да се колебае. Почувствувате ли това, спирайте! И вникнете в причината на колебането. Тази причина обикновено е двояка. Или не сте си представили доста ясно, доста очертано съзерцавания образ, та трябва да се отдадете на свободно съзерцание (без перо в ръка), или — не сте

се достатъчно издигнали над него. Никой образ — нито най-идеализираният, нито най-противният — не може да излезе изпод перото и верен и точен, ако не успеете да гледате на него от горе на долу. Ако рисувате царска особа и благоговее в душата си, знайте, че ще излезе нещо „по протокола“. Защото, поради благоговейното си, Вие ще забравите, че и той ходи пеш там, където и ние (с позволение!). . . Ако рисувате престъпник и подлец — и сте се надъхали с ненавист към него, знайте, че ще излезе нещо фейлетонно или даже карикатурно, защото не сте се издигнали над образа, та сте забравила, че и той е бил дете на майка, имал е братя и сестри, а също — любима жена и мили деца, може би.

Ах, колко много бих искал да Ви пиша — и все тъй обстоятелствено, като на ученичка, въпреки че Ви чувствавам величина сама за себе си — самоопределена, силна, „бютеви“, макар още зрееща!

Защото, мила Вера Балабанова (позволете ми тази сърдечност), голяма е същината на Шилеровото прозрение: — „Когато ние учим другите учим и себе си.“ В картичката, с която ми изпратихте „Ник“, пишете: „благодаря Ви за всичко“. Мило ми е, че съм съумял да стопля душата Ви. Но който дава топлота и светлина, също взема. Вий не знаете, с колко много ново облъхнахте душата ми и стоплихте моето покрусено сърце. Ето, сега съм наново обкръжен с цяла вълна младеж, която също търся да стопля и осветля, защото се чувствам облъхан и стоплен от нея. Но не мога да забравя, че нямам вече образите в улица „Гурко“. Вий ми бяхте опора, Вера Балабанова, в дните на ужаса. Макар през седмица — през две, когато скръбта ме обаряше и животът ми ставаше непосилен, аз имах къде да откъсна. И бивах посрещан от строгото ви, но съчувствено лице и от галените ръчички и усмивки на Зоичка и Сашко. Нищо не може да замени това, Вера Балабанова, и никога не ще мога да Ви се отблагодаря!

Още една съкровена мисъл — преди да свърша това и така вече дълго писмо. У Вас блескат мълнии от главолонни стихии, макар и да сте вече зряла като човек. Това е така, защото силният човек по-бавно зрее. И аз се уж боя, че тези стихии може да Ви затъмнят, а все пак ме е страх. Пазете се от озлобление към хората, към света, Вера Балабанова. Ето, това е!

11 март 1936 г.

А. Страшимиров

Вий през последните месеци растехте не с дни, а с часове — в мисли, в прещенки и, хората и в художествения си усет поне към чуждите работи (към своите човек се затвърждава в усета си предимно в самия процес на творчеството.) И е пакостно, че тъкмо сега трябва да се уедините в Кърджали. Но — съдба. Много ще се измъчвате от несигурността сна от неувереността си. Писвайте ми, когато можете и за каквото искате. Аз винаги ще намирам време за Вас, — дължа Ви толкова много! Също съм на разположение и за четива да до-ставям. Защото Вий трябва да работите върху себе си, Вера Балабанова, преди всичко като човек, а после вече като писател. Собствено, те са в пълна зависимост! Несведущият човек може и гениален да е, но ще е пръв само между несведущите. . .

А. С.

Какво ще кажете, Вера Балабанова, — дали ще е претрупано следното:  
В корицата за „Подем“ буквите да са в горната част на полето, а сред корицата да стои един миниатурен синтез на представата за подем? Н. пр. един изострен планински Gipfel,\* а от подножието му да се възема царят на въздуха — орел? Ще кажете: какъв орел сте Вие с Вашата скръб и съкрушеност? . . . Но думата не е за мен, Вера Балабанова, а за санието „Подем“, в което ще излезе „Ник“!

\* върх.

Помислете върху това! Вий — тъй впечатлителна, дори избухлива — в творчеството си разполагате с класическо спокойствие, та бихте могли да дадете нещо, подобно на горното, с простота, до каквато не са дораснали още у нас душите. Може би, ще кажете „лакае“. Дано! Защото досега аз бивах спроти Вас повече суров (дори и „жесток“ — Ваш израз!), отколкото ласкаещ.

А. С.

11

Вера Балабанова,

Пребиваването в Кърджали има някои преимущества: спокойствие, работа, карто-агрране. И още: само два месеца зима, а не пет, като в София. Убийствено е сега тук: наново студ, ветрове, леден дъжд. . . Мен от дете ме наричаха „африканецът“, защото и при най-малък студ се свивах като какавида. Може да си представите, какво ми е сега: — нищо не може да ме стопли! Или по-право, топлят ме само приятелските участия и писма — особено Вашите. Но това са приливи уви! Идат отливите и — пясъчна пустиня е пак. . .

Пребиваването Ви в Кърджали, обаче, има едно преимущество и за мен: виждам Ви от далеч — значи, в перспектива, — а имам и резон всяка своя мисъл да Ви нахвърлям в тези мой странички — колкото безрадостни, толкова и утешни. Когато бяхте тук, нямаше резон за писма, а при това не винаги се решавах да Ви смущавам със своите тъжни посещения, та много от мислите ми се губеха като сапунени мехурчета.

Ето, толкова пъти съм мислил да наблегна върху своята възбрана — да не унищожа- вате ръкописите на „Дъщерята на перачката“ и „Диктаторът“. По-нататък, те ще влезат в работа — особено първата. Как, — ще Ви пиша при по-друго разположение.

Ам съм вече добре и работя — „Роби“, трети том. Миналата пролет бях се обрекъл да го довърша — срещу довършването от Ваша страна на „Ник“. Тогава нахвърлих само една глава — доста дълга. Сега вече продължавам. Дано не ме отблъсне пак! Ще ми помагат писмата Ви, ако винаги завършват като първото — с букет от хубави мисли и чувства.

След като ме зальгахте с „момчето“, аз няхах кураж да настоя за един Ваш портрет. А би ме радвало това, Вера Балабанова повече, отколкото може да допускате. Вий не сте далеч от младежта, който ме търси сега, но Ви чувствавам по-близка от нея. Какво говоря! Ако бях от Вашия пол, — или Вий от моя, — бих съумял да бъда по-лиричен. Аз чувствавам у Вас светлина и я търся. . . може би, защото и Вашето отношение към мен, е такъво. А в нашата просешка страна това се случва не тъй често, Вера Балабанова! И не е важно, кои какво ще мислят — тъй са тъмни още душите в нашенско! — а важното е, да намерим ние сами искреността си и да я не крием. Защото ценно в живота е само онова, което може да бъде поставено на светло, на открито дори и пред тъмни погледи. Аз говоря пак за средата, в която бяхте тук. Може да съм суров, несправедлив. Но всичко това ще се изпери, смятам (заедно с всичката моя несправедливост), щом „Ник“ стане достояние на всички. Недейте забравя: така е било винаги! Близки и далечни търсят у своите близки и познати само слабостите — по техни разбирания. И ги преувеличават дори. Но удариме ли ги по главите с делата на нашата беззаветна любов към добро, истина, хубаво, — те постепенно млъкват и почват да благоговейт.

Аз вече очаквах първите 100. И съм спокоен за успешността. Вашата сила не е в диалога, нито в стегнатата структура на етюда (разказа). Стихията Ви е в епоса — класически спокоен и пак трагичен (без да изключва бистра, но трогателна лирика).

Трябва да ми кажете и за преработеното в „Пропаст“: има ли още да „дращи“, още да се шлифова?

Подробен съм и настоятелен в тези си странички, защото не смятам, че мога да Ви дотегна. Най-малкото допускане в такъв смисъл би ме дълбоко огорчило.

А мина ли простинката на Зончка и Сашко? И това ли трябваше — при първата голяма радост на Жоржа! Аз исках да му изразя завистта си, а ето че трябва да му изпратя топли съчувствия. И не само съчувствия, а и моята хубава обич към тия „най-кротки“ същества на света. Предайте им моите целувки.

София, март 18, 1936 г.

А. Страшимиров

\*

Почаках отговора Ви, Балабанова, и почнах да се боя, че децата не са добре. Така — написях приложените пет страници. Но после съобразих, че нямам право да ви безпокоя, ако децата не са добре. И не ги изпратих, а заочаквах пак — със свито сърце. Слава Богу, — макар, че — „кротичките“ не са Ви дали да довършите писмото си. Нека пречат — само да са здрави!

Писмото Ви е много мило, то ме затрогна дълбоко.

За „Пропаст“ аз смятам, че фигурата на майора-полицай е достатъчна, за да хвърли студенина върху всички други. В изкуството не е темпераментната горещина, която може да уеднакви образите (особено сред южен народ, като нашия), а — едностранчивостта в чувствованията. Не знам, дали има тази едностранчивост, макар че разказът се дава не от самия художник, а от името на простосмъртен, който не може да третира образите като художник, а ги дава със субективността на сътресен от събитията обикновен психиатър.

Пък и — Вера Балабанова въобще не е уверена в своите общи преценки (дори за самите свои работи). Тя обаче е силна (с остро око) в детайлите. Пишете ми и за тях в преработеното от „Пропаст“!

Предстои шестмесечна панихида. Това наново ме дави в скръб. А нямам вече своята опора в ул. „Гурко“, нямам „башибозука“ и „гангстерчето“. Но аз живея с тежката проблема: как би могъл чичо Страшимиров да трогне — по Великден — своите мънички прилелчета? Дано успее да разреши тази проблема сполучливо. . .

Чакам кориците за „Подем“ и Ви целувам ръката.

понеделник, 21. III. 1936 г.

А. Страшимиров

12

Балабанова,

„Всички пътища водят в Рим“. Когато Ви говорех, как бихте могли да развиете Вашия пръв опит за разказ, Вий казахте: „Но тогава тоя разказ ще бъде Ваш, а не мой.“ И аз Ви успокоих: „Не бих могъл да работя върху такива образи.“ Не знам, дали сте се замислили върху тези мои думи. Мисълта ми би могла да се синтезира ето тъй: „Не бихте могли да поставите Вашите очила на мен, тъй както аз през цялото наше сътрудничество до днес се пазах да не поставя своите очила на Вас. Защото аз съм романтик, а Вие — родена реалистка.“

Сега, когато романтизмът и реализмът в литературата са комай отдавнашни преживелици, термините ми не бива да се вземат в буквалния им смисъл. Все пак ние в нашата страна сме в опашката на психичния вървеж в общочовешкото художествено творчество. Затова у нас романтици и реалисти се догонват, размисат се и може да се изпадне до вавилонско разноезичие. Писах Ви зимас, когато пак бяхте в Кърджали: некога мене нарекоха „български Золя“, а после намериха, че не съм далеч от Вазова, та и него обявиха за „реалист“. . . Към това си твърдение в онова писмо аз добавих: „ето, във Вас откривам първата у нас родена реалистка“. Вие дойдохте с последното си писмо сега да потвърдите това мое прозрение върху Вашата психична същина. Вам лицата в „Пропаст“ се виждат много и еднакво „горещи“. И много обяснимо! Само такива „горещи“ (по-необичайни,

по-изключителни) образи привличат моя художествен интерес — художественият интерес на романтик. И затова аз не бих могъл да работя върху образи от катадневното, каквото бяха ония във Вашия опит за разказ: те са за Вас, реалистката по психология.

Но — всички пътища водят в Рим. Изкуството има свои основни и неизменни закони, които са еднакви за всички школи и течения. Така — когато Ви говорех как бихте могли да развиете Вашия разказ, посочвах Ви само, как да запълните кухнята в него — „вът-решността“ му, за да намерите наложителната за всяко художествено творение г р а д а щ и я. И нищо повече! Т. е. не исках да Ви поставя моите очила на романтик, та да превърна разказа Ви на мой, а Ви свеждах като стар майстор (ако ме признаете за такъв) до неизменните художествени закони, които са еднакви за всички школи и течения в изкуствата.

Ето, струва ми се, че Вие изпаднахте в такава грешка сега с няколкото си реда за „горещината“ на образите в „Пропаст“. И добре е, че с откровеността си ми дадохте възможност да развию горните си мисли, които смятам, че са от голям интерес за Вашето самопознание. Ний трябва да си казваме всичко, Вера Балабанова, защото аз наистина съзнавам, че поне от време на време мога да говоря пред Вас, като пред себе си. Следователно можем да си помагаме — с откровеността си — в постигане на големи творчески съкровени-сти. Защото сме психично две коренно различни творчески натури.

Приключвам писмото си с някаква дълбоко скрита в душата ми радост. И не знам, на какво се тя дължи, не знам същината ѝ. Но и не питам. Тя е от Вашата светлина. И това ми е доста. Дано тези ми странци Вм навейт същата радост.

Аз разреших проблемата, как да поздравя моите малки приятелчета с Христос Въз-кресе — моите „най-кротки на света“ приятелчета. И съм доволен, т. е. вдетинен съм като тях.

Поздрав на Жоржа. И — всичко хубаво!

четвъртък, 24 III 1936 г.

А. Страшимиров

## 13

Търся хубавото мислене, защото пак умирам от скръб, та не мога да се отдам на об-разно съзерцание.

Помня, Вий еднаж въздъхнахте и казахте като на себе си: „чувствувам се обезверена“, Вий сте верующа, Вера Балабанова, но времето, в което зреете като личност, е обезверено.

Всяка творческа натура е родена верующа. Но се твори не само с вродената вяра, а и с надъхването, което иде от вън — от живота. И ако животът за даден исторически момент е обезверен, творческата натура се чувствава разпната на кръст: вродената ѝ вяра е със строшени криле и не може те да се размахнат.

Ето при такъв психично състояние творческото старание на ред поколения избива в крайности. Дори гениални натури се хващат като давящи се, о половию инстинкт и низ-падат до тъмнотите на сексуалните експеси. Защото без вяра животът е непоносимо бreme, та в обезверените проговорва коренният стимул на безсмъртие: продължението на рода.

Животът в нашата бедна страна се дави още в наивитата на примитиви, та не е мис-лимо наша творческа натура да изпадне в същинския трагизъм на обезверяването.

Значи, не е мислим той и за Вас.

Ето „Дъщерята на перачката“. Какъв бунт кипи в репликите на самата перачка. А възможен ли е какъв да било духовен бунт, без вяра в пресъздаването на отричаната дей-ствителност! И наистина: нейната дъщеря не иде ли да докаже, че вечно и безсмъртно, което издига нейното сърце и я подтиква към саможертва (по-страшна и от физическо самоубий-ство), — че това вечно и безсмъртно блика у нея от неизчерпимия човешки наивитет, в който се корени всяка вяра?

Заслужава тази проблема, която е продиктувана на перото Ви от вродената у Вас вяра, да се осъзнае, да се осмисли и да се въплъти в живот, строен конструктивно и силен

по плът и кръв. А това Ви е д а д е н о, Вера Балабанова, ако Вие сте наистина родена реалистка, както аз допускам. Защото образното мислене е преди всичко наивитет, та когато тоя наивитет е под контролата на реалистично съзерцание, постига той трагизъм, който сътриса и пречистя душите, без да ги довежда до мелодраматична плачливост. Реалистът Золя взема често такива крупни, такива могущи фигури, че му завижда дори Виктор Юго.

Защо дъщерята на Вашата разбунена перачка да не се превърне в герсина на обширен роман — героиня, която да издържи страшната саможертва, на която Вие в драмата си обричате само за момент? Дайте тази саможертва в цял живот. Повлечете тази бедна дъщеря на перачка из калните улици на съвременността, погазете я, обезличете я, а тоя, за когото е нейното самоотричане, издигнете до върховете на съвременното гнило общество. И на край — срещнете ги. Те не ще се познаят, нали? Той ще ѝ се изсмее, дори когато с пълни подробности се посвети в истината на нейното герсично сърце. А тя . . . ще трябва и тя да се изсмее, разбира се, но . . . над самата себе! Може ли да има нещо по-сътресавеще от това? И нали не може да го даде един романтик? И нали тази велика трагедия на днешната действителност е творческият Lebebaht\* на реалиста?

Ето, нахвърлих отдавнашни свои мисли върху Вашия опит за драма. От почерка ми и от разкривените ми редове виждате, че съм раздвоен: тоя, който пише, като че ли предава чужди мисли. . .

Но . . . Здравейте, Вера Балабанова. И не ме съжалявайте: аз ще надвия някак на своите приливи и отливи. Утре е шестмесечната панахида на Стефка, която Вий също обичахте. . .

А. Страшимиров

София, 1. IV. 1936 г.

Р. р. Утре предавам на пощата колет, адресиран на Зончка и Сашко. Правя това тъй рано, за да преваря задръстването на пощата по Великденските празници. Искам пратката да е в ръцете на „кротките“ адресантчета на сам Великден. Защото тя трябва да се открие на великденската трапеза. . .

Всичко хубаво, Вера Балабанова! Аз обичам големите традиционни празници. Уви, няма вече с кого да споделям тази си малка радост. Но — Вера Балабанова, пожелайте ми Вие Христос Възкресе!

3. IV. 36 г.

А. Страшимиров.

14

Още не разрешават изданието на „Поем“. Неудобно било да се прави „изключение“, трябвало да се отмени самото решение („не се позволява издаването на никакви нови вестници и списания“) и това щяло да стане „тия дни“. . . Мръсно време! Ще почакам още няколко дни и ще дигна пак юмрук.

Прочетох романа на. . . Аз не мога да бъда „половинчат“ (на половина да решавам работите). Да или не? И отговарям: не.

Направих една поправка само на един израз в „Ник“, — дано я одобрите. Когато момчето на Боголюбов донася плика с част от парите, Звезда очаква досущ друго и кипва: „Вий сте за мене въздух“ и пр. Тук „въздух“ е не подходящ, защото „въздух“ се употребява в смисъл: „само с теб мога да дишам аз“. Замених въздух с „празно пространство“.

„Вий сте за мене празно пространство. . . само празно пространство и нищо повече“. . . Ако не сте съгласни, ще остане Вашето или както Вий бихте коригирали.

\* жизнен път

„Пропаст“ чака — за сега — въпросът с „Подем“, за да се поръча наведнъж хартия. Както виждате, раздразнен съм от тормоза в хода на работата. Съдружническият кадър се разшири повече, отколкото очаквах, всичко е готово, за да се пусне в ход и — стоп! Но уверен съм 100/100, че всичко това е досущ за късо време, освен. . . ако не гласят хитлеризъм и у нас! Тогава ще пристъпим към отделни издания: това вече не могат спря! Прочие, работете. И се радвайте: според евреите, първоначалните пречки в „начинанието“, означават сигурен успех.

Целувам Зойче и Сашко. Всичко хубаво!

София, 30 VIII 1936 г.

А. Страшимиров

15

Вера,

Върху ролята и значението на художествената критика има огромна литература. Някои я отричат изцяло. Това е смешно. Художественият ценител има толкова значение, колкото и самият художник — ако не и повече!

Според руския литературен историк Коган, руската общественост дължи на Белински своето приобщаване към общочовешките идеали, а също че са били прояснени целите и задачите на мислящите в Русия. „Белински съпостави мисъл срещу мисъл там, където се смятахме сподвижници. Той отдели светлината от тъмнината и разчлени мъгливите лъчкания в безпътната на обществената мисъл. До него светлите и тъмни сили се сблъскаха, без да се опознаят, и се сплитаха в неестествени групировки, та даваха безсмислени и извратени сближения. Само един взирчив и неподкупен съдия, като Белински, можеше да отблъсне и най-скритите мисли и възжеления на отделните групи, да разкрие пред самите тях душите им; да посочи неотстранямата борба там, където е немислимо помирение и да сближи или раздели ония, които бяха съмишленици или врагове по неразбория.“

Такава е, според тоя литературен историк, ролята на критика Белински в развитието на руската обществена мисъл.

Изящните изкуства са живот в живота. т. е. те не са огледало, което отразява действителността. Образният мислител съзерцава и открива онова, което е видимо само за човешката душа: той е сърцеведец и ясновидец. Дейният художествен ценител се издига до прозренията на образния мислител, т. е. намира висотата на сърцеведец и ясновидец. И към това свое достойние той добавя още великата сила на тълкувател. Така художественият критик съвладява съзнанието на простосмъртните, отмахва завесата пред окото на душите им, та — где повече, где по-малко прави и тях сърцеведеи и ясновидци. И откровенията на божествения човешки гений стават свои поне за ръководните предни слоеве на поколенията.

Прочие, литературната критика е от съществено — дори от първостепенно значение за успешния ход на обществената мисъл въобще. И не бива да се смуцаваме дори от най-ненавистническите прояви в критиката. По тоя път се е идвало във всички страни до духовна висота. Наистина, ние образните мислител, сме болезнено чувствителни към ненавистническо отнасяне. Не току-тъй един Расин във Франция е заклел децата си, да не се отдават на поезия. Но какво да се прави, — този ни е грънливият път. Остава да се надъхаме със съзнанието, че сме носители на жива мисъл. А носителите на жива мисъл понасят не само ругания — те отиват и до саможертва.

Не искам да кажа, — да си гледаме работата, а комуто е нещо криво, нека ругае. Тоя начин на замазване е душевна плоскост. Моята мисъл е много по-предметна: Някога бедният Вазов сам пишеше — скритом отрицателни критики за своите работи и сам — пак скритом излизаше да ги защитава. При липса на художествен интерес в ония мъчни времена допустимо е било и това! Слава богу, сега вече не сме тъй: имаме безогледни отри-

цатели толкова, колкото и възторжени почитатели. Защо да не се утешаваме, че не сме поне в положението на Вазова?

При това — в безпътница са днес и самите народи — цивилизатори на света. В криза е не само материалната култура. Едва ли не се твърди, че Европа старее: няма нови изблици! Ние не може да сме изключение. А в такива периоди на безвремие душите издревняват. И на повърхността плува мътиниякът. Ако сме напрегнати да дадем искреността си — с всички свои съмнения и колебания, — може ли да не бъдем опръскани от тоя мътиняк?

Ще стоят на нозете си само твърдите, — и ще вървят по своя път само веруещите в своите сили.

Аз Ви пиша, Вера, тези редове, защото Ви предстои тежко изпитание — най-тежкото в живота: да излезете на обществената арена не с дребна опитна стъпка, а с цял роман. При това — роман със смела почти дръзка замисъл. Трябва да очаквате всичко! Жребият Ви е особено тежък, защото печатът е скован, няма място за щракане на идеи, шири се само приспособливата мисъл. И ако тя вникне в опасната същина на Вашата искреност, ще се нахвърли. . .

Издателът вече склони, да махнем ръка на списанието. Аз му предадох „Ник“, той ще излезе от печат най-късно до средата на декемврий. Прочие, нав. ечете си железна ризница, набавете си дори и шлем за главата. . . Защото нямаме условие да бъдем защитени. Или — ако потърсим тези условия, трябва да сме способни на концесии, които ще ни подринат повече, отколкото самите атаки.

Моите неврагични болки продължават. Ще трябва, може би, да се отдам на. . . пътувания и сказки! Ще видим.

Бъдете тъй мила, побързайте да ми съобщите, как е Сашко. Аз го обичам поне колкото „ученичката“, ако не и повече. . .

И пак, и пак: не се подавайте на своята впечатлителност пред ориенталската лъжливост на нашите хора! Боя се, че сте способна да изпаднете в паника, макар да Ви считам за гранит. Така Вий често не ще чувствувате почва под стъпките си. И „Аве“ може да се залута из шубраците. . . Не знам, дали трябва да Ви дам себе си за пример: руган съм и отричан цял живот. Организирана хайка е имало по всяка моя стъпка. Десетки години около мен цареше убийствено мълчание. Спомнете си, колко малко ме знаяхте и Вие самата! И с какви тъмнотни съумяваха да Ви подведат дори и след като ме знаяхте. Това не е вече възможно с Вас, Вера! Прочие, махнете ръка на злословията в провинциалното градче, каквото представя нашата забутана страна в света, и се отдайте на упорит труд. Той ще бъде възнаграден — все пак: Вий ще доживее да сте звезда в тъмното късче на българско небе!

Стискам Ви топлатата и смела десница!

София, 9. XI 1936 г.

А. Страшимиров.

P. S. Разкошна е случайната снимка по софийските улици. Благодаря, Вера!

Аве.

Положението на Сашко ме затрогна: кой знае как изглежда сега милата малка и светла главичка! Червеният вятър често е тъй жесток с нежната детска кожичка. . . А сега. . . нали не съм последователен човек? — чувствавам, че Зойчето обичам повече и искам чак по-скоро да чуя, че е освободена от карантината.

А какви са тези редове, Вера, за изданието на „Ник“! Нали решихме въпроса още миналата година, а аз поех грижата за това.

Тук атмосферата става все по-задушна. Надига се вълна от смут, избухва в гнев и не знам, кого и колцина може да удави тя. Властниците са подивели: искат да турят катанец и върху устата ни. За себе си — смятах, че съм прекипел, а ето че почвам пак да вра. Иестествено, наново се отчуждавам от литература и изкуство. Е, къде ли не е това сега по света... освен в Кърджали! Ето че сте по-щастливи там. Прочие, дано по-скоро послушате Сашко (кога, маминка, ще почнеш да пишеш?)

Старите книгоиздатели са също щастливи: тях не заплашва никаква обществена вълна. Те са се ужасили от евтината цена, която поставяме на изданията, и ни откриват „фронт“. Памфлетът на Йордан Бадев бил поръчан от тях. „Пропаст“ не се вижда никъде по витрините. . . Прави са хората! Имат много издания и всички са с цени — 4 л. на печатна кола. А ние поставяме 2 л., — подбиваме им „капитала“ по прашните книжарски рафтове с 50%!

Ако успеем да уредим агентури по градове и села за ръчна продажба на прочитната книга, ще бъде спасително. В такъв смисъл тези дни издателството ще разпрати печатно писмо до всички познати тук и в провинцията. Ще го видите някъде в Кърджали и Вий.

След като дадох „Пропаст“ ето какво още се налага на вниманието ми. . . Но това да е, да не е другото: гражданският кипеж. . . Да знаете с какво отвращение излизам понякога от дома си! Колко са прави, наистина ония празни варели, за които поезията е аристократична забава! Светът да изгори, чергата им не изгаря. Ето сега, под сурдинката на книгоиздателите, мобилизирани са всички за борба с това „неспокоен“ Страшимиров. И по този път „спасяват отечеството“, т. е. коренят възможния в бъдеще „Подем“.

Както виждате, струпах изеднаж пред очите Ви цял куп от софийска улична кал, — простете!

Чакам по-скоро да ми пишете нещо по-весело.

Чичо Стлашимиров поздравява Сашко и Зойче и техните маминка и татко.

София, 13. XI. 1936 г.

А. Страшимиров.

17

Бях прекарал пак нощна криза и се мъчех да се убедя, че за болно сърце е спасителен само. . . синапизмът! Но получих синьото пликче и се убедих още еднаж в своята непоследователност.

Вчера беше тук Цанков от Ловеч. Той тури под печат „Бялата лилия“. Пласирал е от „Ник“ десет екземпляра, — взема още десет. Той ще Ви пише. Жена му е гимназ. учителка, раздала е „Ник“ на колегите си и на заранта всички се оплакали, че „новата“ не ги е оставила нощес да спят. . . Колкото и да не долюбвам гимназ. учители, все пак са хора с висше образование!

Аз не Ви съобщих: изпратих на Велеви в Дупница 20 екз. от „Ник“ — и не им писах нищо. Ще помислят, че Вий сте им ги изпратили. Ако съм погрешил, простете.

Слава богу, „Ник“ е победил и Жоржа! Може ли да се иска нещо повече?

Тук възторзите от „Ник“ продължават, обаче югославо-българският товатур\* е удавил и печата, и душите, та за литература все още няма място. Види се, от това общо настроение изключва себе си само Сашко в Кърджали: той живее с маминка, която пък е във вълните на „Ник“. . . И да живее милото!

Но тази маминка, която е във вълните на „Ник“, е наистина трогателна! Аз бих желал да ми се удаде още еднаж случай, да направя нещо таково, че Сашината маминка да ми пише пак: „Страшимиров, ако имате. . .“ т. н. Е, добре, добре, добре, имам едно желание. което бих желал Вера да може винаги да изпълня: да ми позволи да целуна къдриците над челото ѝ (видими няма, но разбирам невидимите).

\* Турп.: еблъскване, бърканища.

Прекъсвам, защото лекарят сам закова на пътните врати бюлетин: „А. С. отсъства.“ Думата е — никакви разговори, никакви писма и т. н. А бих искал да взема на ръце Зойче и да викна тъй, че да чуе и баща ѝ от хотела: „хей мало и голямо по света, Зойче е най-кратката ученичка във вселената“. Всичко хубаво!

София, сряда.

А. Страшимиров

18

Значи, ако хвана дори и слънцето на юзда, пак не ще спечеля първата премия! Новово 40 дни карантина, — не Ви завиждам, макар че може да гледате през прозорец, да четете, да мислите и да работите. Впрочем, и аз не съм зле. По цели дни и нощи лежа на гръб и си мисля: дявол да го вземе, дори ако бих се видял през девет слънчеви системи в десета, пак бих се върнал в нашата мъничка земя и то направо в Кърджали, където една най-кратка ученичка на света като Зойче, ми изпраща целувка.

(Прекъснах писмото, за да ѝ взема портретчето и да ѝ нацелувам замрежените очици).

Много мъчно става, Вера, не издържам вече, искам да работя, а лекарите недоумяват пред моите протести, струва им се, че се шегувам. Но наистина аз не чувствам нищо такъво, което да оправдава техните опасения! Малко задух през нощите, — да! Но не ми пречи да спя — и спя юнашки както винаги. Имах късо дишане и при най-малко движение, но то изчезна. Аз даже почвам да съжалявам, че излезох пъзлю, та се уплаших и напуснах тютюна. Сега съм в чудо: получавам синьото пликче, разпечатавам го, прочитам нанизаните като маниста редове и... не мога да се излегна, да запаля цигара и да литна през безкрайния Родопски лабиринт с мисли и с чувства! Ето, получих-току що! — надписания „Ник“ — почнах да пипам джобовите си за кутията цигари... Нищо не е сладко без тях — дори и надписаният „Ник“ (като че ли той не е надписан от Вас в самата ми душа!)

А колко ми се ще да работя, арестантке! Помогнете ми някак! Потърсете тайните на изтока и чрез тях разгонете тези лекарски грижи около мен! О, аз бих съумял да спечеля — въпреки всичко! — премия № първи! Да, бих се озовал една заран под арестантския Ви прозорец в Кърджали и бих изпратил на Зойче десет целувки срещу нейната една.

Чакам с нетърпение отзиви за „Ник“ — дадени са екземпляри във всички редакции. Характерно за мудния литературен живот у нас: чака се обикновено дължко...

Бих искал да знам впечатлението от „Ник“ на хората около Вас.

Целувам Сашко и ръката, която ми е надписала „Ник“.

София, 22. I. 1937 г.

А. Страшимиров.

19

Искуството става и професия. Това е така дори и с гении като Гьоте. В такъв смисъл има двойка творческа искреност: съчинителска (професионална) и човешка (истинска творческа).

Голямство е, Вера Балабанова, да се задържи художникът, поне през първите години на своя възход на творческа висота. А тя е в постигането на човешка искреност.

Проявеният талант търсят — редакциите, хората на салоните и проявеният вече художнически свят. Всичко това подкупва суетата му и го надъхва със самомнение. Новата даровитост вече мисли, че всеки час, всеки миг може да даде нещо ценно. И лесно се надъхва („вдъхновява“) на работа. То е чудно: във всяка негова работа сега се чувства топлота и оригиналност. Така новата даровитост излъгва не само себе си! Но проникващото око на истинския ценител веднага отделя житното зърно от къклицата. Защото а р-

истинността е елемент на изкуството, но не е самото изкуство. А в съчинителската искреност е налице само артистът, не обаче и творческата амбиция. Артистът съзнателно и несъзнателно за лъгва — себе си и околните си: видимо дава изкуство, а в същност само забавлява. Той се движи по гребените на мисълта, на задушевността и на впечатлителността. А гребените са пенлива проява на разиграно море, — те не са неговата същина и не откриват дълбочината му. И аз бих казал: по гребените на морските вълни се движат самодоволните чайки. Те са много лакоми, затова са игриви: ловят рибички.

Творчеството е проникновение. За да имате това, трябва да познавате образите си, т. е. всеки от тях поотделно да виждате тъй ясно, както художникът вижда и проучва своите модели. Не казвам, че певецът, поетът, композиторът трябва да се превърнат на портретисти. Но докогато певецът, поетът, композиторът не гледат с очите на своето подсъзнание онова, което искат да дадат, а го не виждат тъй ясно и точно, както портретистът вижда образа, който ще рисува, дотогава не може да става дума за проникновение, т. е. за онова, което се крие в даден образ (и за портретиста също!) и което не само го оживотворява, но го и осмислява. Оживотворяването е дело на артистичния елемент в изкуството и е въпрос на силна отразителна дарба. А осмисляването е дело на творческата духовна дълбочина и е вече въпрос на гений.

Току-що получих последното Ви писмо. Не ми пишете вече така, Вера Балабанова! „Ще ми позволите ли да идвам у Вас?“ Как можихме да дойдем до там! Не ми пишете вече така, щом ме щадите. Нима ние нямаме помежду си нещо, което стои над всички сблъсквания на темпераменти, манталитети и съсловни заблуди у нас?

А за идването Ви тук — значи не ще е до година. Наново се разчу моето заболяване, та ме галят. Канят ме на гости в Наречен през май, във Вършец през юний, във Варна — през юлий, а през август и септемврий — в Ловеч „на лозе“.

И щом уговореното за Баня се отменява. . . Впрочем, права сте Балабанова: то е още тъй далеч!

А. Страшимиров

Аз съм вече добре, даже твърде добре!

Същия

Вера,

Мога да Ви зарадвам: падна и опази теория за „декомпенсацията“, — няма вече аритмия, палпитация и пр., сърцето се възстанови. (Наверно, помогнах си сам: мислено излизах няколко вечери по „Царя“ само с здравата дясна половина на сърцето си, та разслабих и нея. . . Е, няма да бъда толкова нескромен, да не призная, че все ще да е по-могнал и елексира със стъклъцето). Наистина, Вера, сърцето се възстанови: няма вече от няколко дни никакви болки и смущения. Не са изключени и занапред конвулсии сегистогис, но и тях, навярно ще прогоня в Стара Загора. Мъчителното е с астмата. Откакто моите лекари се бореа с признаците на пневмонията, беше останало едно хъркане в гърмото, което те смятаха за „кардиал“. Но това продължи и когато сърцето се възстанови. И най-последно допуснаха, че то е продължение от голямата настинка, т. е. че не е „кардиал“, а „бронхиал“ (Как мислите: не бих ли могъл да се явя на медицински изпит поне по Herzkrankheiten\*) И сега ме типчат с pyramidoni — трябва да призная, доста успешно.

\* Сърдечни болести.

Не можете си представи, колко много ме радва, че ще мога най-после да работя! Впроче, загрижва ме привичката да мисля само за Сила и да разговарям само с нея: навикът е втора природа. . . Току вижте, че съм станал некадърен да се върна на каква да било друга работа! Ето, имам много сериозни мисли в главата си за изкуство, за оригиналитет, за характерен образ в изкуството, но искам да ги съобщя на Сила и само на нея!

Така почвам:

Според Канта, художникът твори свободен от всекакви правила. Стремлението (възжелението) му е, да дава творения такива, че да изглеждат като произведения на природата, т. е. да са също тъй непосредно гледани и съзерцавани, да са чувствено-нагледно (по впечатление) възприемливи и които да можем също тъй да си представяме, както си представяме самите реални природни вещи и явления. Как трябва да разбираме това? Ще взема за образец самата Вера. Тя е майка на живи деца и автор на художествено творение. Каква е разликата между тези два вида рожби? Децата са реални природни вещи и явления. А според Канта, и художествените творения трябва да „изглеждат“ като произведения на природата. Прочие, едните (живите деца) са, а другите (художествените творения) изглеждат. Как трябва да се вникне в това различие? Ето как, според същия философ: „Изкуството може да бъде наречено прекрасно само тогава, когато ние съзнаваме, че то е изкуство, макар да ни прави впечатление („изглежда“) на природа (на природно-обективна реалност)“. Така творенията на изкуството са свободни от физическите отправления и физическата същина на предметите от природно-обективната реалност. Една статуя може да бъде толкова жива, че да ни „поза“ . Но тя ще ни порази само, защото едновременно с възприятието, че тя е „много жива“, ние имаме и възприятието, че тя е не природен предмет, а художествено творение. Инак ние не бихме се поразили, а бихме пожелали да я погалим, да я разсеем, да я подразним. . .

И тъй: художественото творение трябва да е тъй детайлирано и тъй завършено, че да изглежда като предмет от природно-обективната реалност, но да запазва едновременно художествената си същина, а именно — да е свободно от физическата предметност и от физическите отправления на природните видове творения.

Сила има поразително моментно проникновение, Вера, но струва ми се, че ѝ са чужди абстракциите и въобще по-отвлечените философски построения. Прочие, ако горните теоретизирания не се окажат отекчителни за нея, аз ще продължа. Тя се нуждае от известно въдълбочаване в концепцията за изкуството, — особено ако е верно, че е родена реалистка.

Може да съобщите на Зойче и Сашко, че чичо Страшимиров вече се е дигнал от легло, макар че не е още съвсем оздравял. И че ги целува много.

Всичко най-хубаво!

София, четвъртък,

13. V. 1937 г.

А. Страшимиров